

**ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ
З КУРСУ
«СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ»**

РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА

Заняття 1. Предметне поле соціальної психології: історія та сучасність

Питання для обговорення:

1. Дискусії про предмет соціальної психології у вітчизняній науці.
2. Специфіка та різноманіття соціально-психологічних феноменів.
3. Місце соціальної психології в системі соціогуманітарних наук.

Практичні завдання:

Завдання 1. Нижче наведено різні підходи до визначення предмета соціальної психології, а також тих теоретичних проблем, що вона вирішує. Спробуйте вибрати оптимальне, на Ваш погляд, визначення й обґрунтувати свій вибір.

1. Соціальна психологія вивчає проблеми людського спілкування в його міжособистісних (Я – Інший) і міжгрупових (Група – Група) формах, тобто спілкування людей у межах мікрогруп і між самими мікрогрупами.

2. Соціальна психологія вивчає закономірності поведінки та діяльності людей, обумовлені фактом їхнього включення в соціальні групи, а також психологічні характеристики цих груп, у тому числі великі соціальні групи (народи, нації, професійні групи тощо) та малі групи (колектив, родина, група друзів тощо).

3. Соціальна психологія вивчає психологічні аспекти різних масових явищ (наслідування, зараження, чутки, паніка, мода, звичаї, традиції тощо).

4. Предмет соціальної психології – психологічні аспекти різних форм суспільного життя: соціальна психологія ринкової взаємодії, соціальна психологія культури та мистецтва, соціальна психологія побуту тощо.

Завдання 2. Визначте, у чому особливості підходів психологів, соціальних психологів і соціологів до вивчення та аналізу перелічених нижче феноменів:

- флеш-моби;
- масові акції протесту;
- інтернет-залежність;
- конфлікти батьків і дітей;
- телевізійна реклама;
- організація фанклубів;
- влада;
- конформізм.

На Вашу думку, на прикладі яких інших соціальних явищ можна продемонструвати специфіку підходів згаданих соціогуманітарних дисциплін?

Заняття 2. Методи соціальної психології

Питання для обговорення:

1. Особливості та проблеми застосування методів опитування в соціально-психологічних дослідженнях.
2. Спостереження в соціальній психології.

3. Особливості застосування контент-аналізу в соціально-психологічних дослідженнях.
4. Методологічні та етичні аспекти соціально-психологічного експерименту.

Практичні завдання:

Завдання 1. Виберіть промову будь-якого політика (рекламного агента) та проведіть контент-аналітичне дослідження.

Основні умови та вимоги:

- дослідження має описовий характер, тобто при його проведенні необхідний тільки текст;
- до звіту входить схема контент-аналізу й отримані результати;
- математична обробка отриманих результатів полягає в підрахунку суми згадувань кожного мотиву.

Завдання 2. У літературі із соціальної психології виберіть опис експериментального дослідження та проаналізуйте його, визначивши:

- тип експериментальної схеми (інтраіндивідуальна / міжгрупова, однофакторна / багатфакторна, доекспериментальна / експериментальна / квазі-експериментальна, за послідовністю завдань);
- тип змінних (окремо залежна та незалежна) (бівалентна / багаторівнева, кількісна / якісна, одинична / комплексна);
- спосіб набору респондентів (випадковий підбір з генеральної сукупності, попарне вирівнювання, випадковий розподіл прошарків, випадковий розподіл груп, інше);
- можливі причини змішування та засоби його контролю.

Завдання 3. Оберіть опис будь-якої проблеми і складіть два варіанти плану експерименту (окремо для лабораторного та польового дослідження):

- мета дослідження;
- гіпотези дослідження;
- експериментальний план;
- характер й операціоналізація залежної і незалежний змінних, спосіб фіксації впливу незалежної змінної;
- способи контролю побічних змінних;
- спосіб набору респондентів;
- місце проведення експерименту;
- аналіз отриманих результатів.

Завдання 4. Дослідник висуває гіпотезу, відповідно до якої студенти коледжу, які переживали почуття самотності (що визначено за допомогою письмового тесту), з меншою імовірністю будуть першими розпочинати розмову з незнайомими однокурсниками, ніж ті студенти, яким це почуття практично невідомо.

Складіть короткий план проведення експерименту з метою перевірки даної гіпотези. Потім стисло опишіть кореляційні дослідження для перевірки цієї ж гіпотези. Оцініть позитивні та негативні особливості цих двох планів дослідження.

Завдання 5. Багато соціальних психологів вважає, що при проведенні психологічного дослідження іноді необхідне застосовувати обман, що цілком етично за умов дотримання певних запобіжних заходів. Інші декларують, що обман не можна виправдати, а тим більше використовувати. Оберіть точку зору, з якою погоджуєтесь і Ви, представте та захистіть її, аргументуючи свою позицію. Які положення етичних кодексів, на Ваш погляд, можуть бути корисними в цьому випадку?

Завдання 6. У дослідженні Д. Бреймела студентів чоловічої статі примушували повірити,

що їх збуджують фотографії чоловіків. А. Бергін давав піддослідним чоловікам і жінкам суперечливу інформацію про рівень їхньої маскулінності чи фемінності. В умовах одного з експериментів ця інформація представлялася його учасникам як така, що ґрунтувалася на результатах складної серії психологічних тестів. Тільки по закінченні всіх згаданих експериментів піддослідним повідомляли, що їх фактично обманювали.

На Вашу думку, які етичні проблеми поставали в цих експериментах? Чи виправданим був обман учасників експериментів? Як участь в експериментах могла зашкодити, на Ваш погляд, фізичному та психічному здоров'ю піддослідних?

Завдання 7. В одному із соціально-психологічних експериментів людина, що імітувала порушення рухового апарату, достатньо демонстративно падала у вагоні метро, при цьому з рота в неї витікала цівка «сценічної крові». Якщо хтось із пасажирів підходив до «жертви», вона дозволяла собі допомогти. Якщо ж ніхто з пасажирів не реагував, інший дослідник, який грав роль пересічного пасажиря, «допомагав жертві», і вони разом виходили на наступній зупинці.

Чи порушувались у цьому експерименті, на Вашу думку, певні моральні норми, які саме? Узагалі, чи мали дослідники моральне право на такий експеримент?

Завдання 8. Існує багато чинників, які впливають (як позитивно, так і негативно) на наше прагнення надати допомогу незнайомій людині: присутність інших людей, нестача часу, певний настрій тощо. Оберіть один із таких чинників, розробіть та опишіть процедуру спостереження, яке можна було б провести в якомусь людному місці з метою вивчення механізмів дії таких чинників.

Заняття 3. Історія розвитку основних теоретичних шкіл та напрямів соціально-психологічних знань

Питання для обговорення:

1. Які умови передували появі соціальної психології як самостійної науки?
2. Яке значення для сучасної соціальної психології мають перші теорії, що виникли в описовий період («психологія народів», «психологія мас»)?
3. Основні етапи та особливості розвитку європейської та американської соціальної психології.
4. У чому Ви вбачаєте причини своєрідного протистояння, що існує у відносинах між представниками сучасної європейської та американської соціально-психологічної думки?

Практичні завдання:

Завдання 1. Гра «Коллективна розповідь». Перед початком гри необхідно розставити стільці в аудиторії по колу. У ході гри учасникам потрібно, за пропозицією від кожного, скласти розповідь про історію соціальної психології, передаючи по колу один одному олівець. Перший учасник починає свій виступ, наприклад, фразою «Вважається, що офіційною датою початку історії соціальної психології, є 1908 рік, коли...». Другий учасник продовжує думку попереднього: «...була видана книга У. Макдугалла «Вступ до соціальної психології». Учасник, який не зможе продовжити думку колеги, повинен вийти з гри. Окрім формальної перемоги в грі того, за ким було «останнє слово», викладачем та студентами-глядачами може оцінюватися також глибина змісту відповіді кожного з учасників гри.

Завдання 2. Підготуйтеся до роботи «круглого столу» з участю представників різних теоретичних шкіл соціальної психології. Для проведення такого заходу студентам

необхідно розділитися на групи, кожна з яких буде представляти ту чи іншу теорію, а саме:

- класичний біхевіоризм;
- необіхевіоризм;
- соціальний біхевіоризм;
- когнітивізм;
- гуманістичну психологію.

Спробуйте з позицій представників різних шкіл пояснити такі соціальні явища:

- альтруїстичну поведінку;
- расизм;
- агресію як наслідок перегляду телевізійних сюжетів;
- групове мислення.

Проаналізуйте особливості, переваги та недоліки кожної з теорій у поясненні означених феноменів.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ АНАЛІЗУ ОСОБИСТОСТІ

Заняття 1. Соціалізація особистості: соціально-психологічні проблеми аналізу

Питання для обговорення:

1. Специфіка аналізу проблем соціалізації особистості в царинах різних соціогуманітарних наук.
2. Повсякденне та наукове уявлення про особистість.
3. Які аспекти соціалізації вивчаються у першу чергу соціологами, а які – соціальними психологами? Що дає аналіз соціалізації для представників обох наук?
4. Кризи та агенти соціалізації.

Практичні завдання:

Завдання 1. Поясніть поняття «соціалізація» через поняття «адаптація» та «навчання». По допомогу можна звернутися до книги Т. Шибутані «Соціальна психологія» (Пер. с англ. В. Б. Ольшанского. Ростов н/Д: Феникс, 1998. Часть 4. Социализация. С. 396-508).

Завдання 2. Якого роду дослідження доводять, що обов'язковою умовою соціалізації є інші люди, які відіграють ролі «інструктора», «моделі для наслідування» й «джерела підкріплення»? Наведіть приклади досліджень, які б підтверджували, що відсутність тілесних соціальних контактів у ранньому дитинстві призводить до того, що дитина взагалі втрачає здатність до подальшої соціалізації. Які історії з літературних творів чи з реального життя можна вважати доказами цієї гіпотези?

Завдання 3. Назвіть основні механізми навчання агресії, що виділяє А. Бандура. Перелічіть основні агенти соціалізації, під впливом яких сучасна людина навчається моделям прояву агресивних імпульсів. Обґрунтуйте свою відповідь. Які запобіжні заходи можна вживати на різних рівнях соціальної системи для послаблення або нівелювання такого впливу?

Завдання 4. Минулий досвід кожної людини унікальний, тому як різні люди можуть мати спільні конвенціональні значення (наприклад, стереотипи сприйняття)? Поясніть з позиції соціальної психології, на основі яких принципів та під впливом яких чинників відбувається формування таких спільних значень у сучасному світі.

Завдання 5. Наведіть приклади того, як усталені орієнтації (конвенціональні значення, стереотипи) підкріплюються в соціальній взаємодії у вигляді жартів, прислів'їв та приказок.

Завдання 6. Оскільки згадувані у попередніх завданнях конвенціональні значення здебільшого набуваються шляхом взаємодії, обговоріть у своїй групі роль та основні механізми символічної комунікації. У чому відмінність егоцентричного та соціалізованого мовлення?

Завдання 7. У дослідженні телевізійних уподобань дітей виявилось, що піддослідні дошкільного віку обирають переважно гумористичні сюжети, де дійовими особами є тварини та ляльки; другий клас надає перевагу ковбойським темам; учням четвертого класу подобаються комедії та пригоди; шостий клас теж обирає комедії, пригоди, а також «страшні» історії. Поясніть з позиції теорії Жана Піаже, чому відбуваються ці зміни в уподобаннях дітей різного віку?

Завдання 8. Пригадайте основні положення теорії Е. Еріксона та дайте відповіді на такі питання:

1. Чи вважаєте Ви, що культура не може забезпечити адекватну підтримку на кожній окремій стадії соціалізації?
2. Чи доводилося Вам спостерігати які-небудь забобони, що укладаються в концепцію Еріксона щодо псевдоспецифікації?
3. Чи вважаєте Ви, що теорія Еріксона враховує специфіку соціалізації представників різної статі? Які, на Ваш погляд, існують розбіжності в шляхах розвитку статевої ідентичності в межах сучасної української культури?
4. Чи вважаєте Ви, що ранній вибір кар'єри та технічних дисциплін перешкоджає досягненню ідентичності, а відстрочений вибір дисциплін і гуманітарні науки фасилітують цей процес (як вважають Еріксон, Коту та Левін)?
5. Якщо Вам доводилося жити в іншій країні, порівняйте її культуру із сучасною українською культурою. Чи існують, на Ваш погляд, відмінності в проведенні дозвілля на будь-якій із восьми психосоціальних стадій соціалізації особистості? Які саме?

Рольова гра «Культурні норми та ідентичність»

Суттєві зміни, що відбуваються в нашому суспільстві, актуалізують дослідження соціалізації, фундаментальні особливості якої традиційно аналізувалися та експериментально підтверджувалися в зарубіжній, переважно американській соціальній психології. Як Вам відомо, найбільш впливовими в цьому сенсі вважаються психоаналітичний напрям, теорія соціального навчання, символічний інтеракціонізм (соціальний біхевіоризм) та когнітивно-орієнтований підхід.

Метою гри «Культурні норми та ідентичність» є ігрове моделювання пізнавальних, практичних ситуацій, які сприятимуть більш глибокому засвоєнню понять, що пов'язані із соціалізацією, зокрема таких, як соціально-«культурна норма» та «соціальна ідентичність».

Загальна процедура гри

1. Студентська група розділяється шляхом жеребкування на дві однакові за чисельністю підгрупи. Кожна підгрупа отримує своє завдання та починає працювати ізольовано одна від одної, готуючи виступи.
2. Через певний час перша група презентує свій виступ, який обговорюється, що дає можливість зробити попередні висновки та підбити перші підсумки.

3. Аналогічно відбувається процедура «звітування» другої підгрупи.
4. На заключному етапі узагальнюються результати проведеної роботи в цілому.

Завдання для 1-ї підгрупи «Діалог маргіналів»

Інформація. У нашому суспільстві існує значна кількість культурних норм, які можна цілком обґрунтовано вважати такими, що не є санкціонованими. Спостерігаючи їх щоденно та повсякчасно, ми рідко замислюємося над своїми вчинками. Існують ситуативні стереотипи поведінки, продиктовані культурними нормами суспільства, які прищеплюються індивідам з раннього дитинства в процесі соціалізації. Ці регулятори нашої поведінки незримі та мало відчутні, й ми практично ніколи не аналізуємо першопричини та природу багатьох повсякденних ритуалів. Лише тоді, коли зйткаємося з відхиленнями, з девіантною поведінкою, ми можемо відрефлексувати факт існування такої норми. Інакше кажучи, для того, щоб усвідомити норму, її треба порушити?!

Подібні ідеї блискуче узагальнив відомий представник феноменологічної орієнтації в соціології – автор етнометодології американський соціолог Г. Гарфінкель, який зосередився на розгляді того, як відбуваються інтерпретація та розуміння навколишнього соціального світу індивідами. Гарфінкель виходив з гіпотетичного припущення, згідно з яким в основі соціальної взаємодії лежать буденні передумови, правила, що мають на увазі (Гарфінкель дав їм назву «фонові очікування») та визначають її перебіг. Експерименти, які проводив дослідник, спиралися на припущення про те, що порушення нормального перебігу взаємодії виявить у чистому вигляді ці фонові очікування, які лежать в основі актуальної ситуації. (За більш докладною інформацією щодо теорії Г. Гарфінкеля та феноменологічного підходу як такого можна звернутися, наприклад, до такого джерела: Соціологія: Навчальний посібник / За ред. С. О. Макеєва. К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. Розділ 8. Параграф 3. «Етнометодологічні дослідження явищ повсякденного світу». С.236-253.)

Інструкція. Розіграйте будь-яку ситуацію, розподіливши між собою різні соціальні ролі. Форма Вашого групового виступу обирається довільно, але бажано, щоб вона мала характер діалогу. Виконуючи свою роль, кожен з Вас повинен продемонструвати максимальне відхилення від норм, які відповідають тій ситуації, яку Ви обрали для гри. Наприклад, тема Вашої «вистави» – спільна нарада співробітників різних рівнів (від генерального директора до помічника спеціаліста) великої компанії. Про те, як зазвичай така нарада відбувається, уявлення є, мабуть, у більшості членів групи.

Ваше завдання – наочно продемонструвати існуючі норми шляхом їх порушення. Яка саме ситуація розігрується – повинно бути зрозуміло з Ваших виступів, щоб «спостерігачам» було легше зафіксувати порушені норми в ситуаційному контексті, який обрано підгрупою. Тривалість Вашого виступу – не більше п'яти хвилин.

Рекомендації. Домовтеся щодо ситуації, визначте культурні норми, які їй притаманні, та складіть їх перелік, розіграйте ситуацію, максимально порушуючи визначені норми. Проведіть обговорення, по черзі висловлюючи свою думку. Навіть тоді, коли Ваш колега висловлює думку, протилежну Вашій, переривати його неприпустимо – це теж, до речі, норма цього практичного заняття.

Після обговорення розкажіть, будь ласка, як, на Вашу думку, проходило обговорення та планування виступу. Які нові питання, що раніше не викликали сумнівів, виникли в ході гри? Чи можна стверджувати, що Ваша участь у грі сприяла виникненню якогось іншого розуміння поняття та сутності культурних норм?

Орієнтовний перелік питань:

1. Що врешті – решт зараз відбувалося? Що це була за ситуація?
2. Яких персонажів представляли Ваші одноклассники?

3. Які статуси мали ці персонажі?
4. Які культурні норми були порушені? Яким чином вони зазвичай санкціонуються?
5. Узагалі, які норми можуть існувати в межах даного ситуаційного контексту?
6. Спробуйте самі самостійно сформулювати визначення культурної норми.

Завдання для 2-ї підгрупи **«Хто я для себе?» — «А для тебе я хто?»**

Інформація. Соціальну ідентичність можна тлумачити як процес осмислення індивідом свого «місця» в соціальному просторі, зміст якого визначається, з одного боку, засвоєнням усієї сукупності культурних цінностей світового рівня цивілізації, загальнолюдських якостей, а з другого – ставленням до всього цього індивіда, актуалізацією його «Я», розкриттям можливостей, потенціалу особистості, її творчої природи.

Соціальна ідентичність у нормі розглядається в співвіднесеності із соціальними нормами, соціальними категоріями, соціальною позицією чи соціальним статусом. Питання про ідентичність: «Хто я такий?» – одне з найважливіших питань у житті кожної людини. Зазвичай, відповідаючи на нього, люди оцінюють свою соціальну позицію, свій соціальний статус, наприклад: «Я – студент», «Я – українець», «Я – друг» тощо.

Варіантів відповіді на питання про ідентичність може бути дуже багато, при цьому більшість з них тією чи іншою мірою будуть відбивати певні соціальні вимоги чи відносини, які є важливими для людини. На думку багатьох сучасних авторів, навіть якщо у відповідях великої кількості людей домінують риси, що належать до рефлексивного «Я», все одно погляд індивіда на себе пов'язаний із цілою низкою соціальних чинників, зокрема, із соціальною структурою та місцем у ній.

Соціологи зацікавилися проблемою ідентичності ще на початку ХХ століття. За останні роки на Заході було проведено багато експериментальних досліджень соціальної ідентичності. Одним із завдань цього заняття буде спроба відтворити в скороченому варіанті тест «Двадцять тверджень», створений у 50-ті роки М. Куном. Складовими ідентичності можна вважати внутрішню («Хто я для себе?») та зовнішню («Ким мене вважають інші?»), причому внутрішня та зовнішня ідентичність можуть або збігатися, або – ні.

Інструкція та рекомендації. Спочатку кожному членові підгрупи по черзі пропонується п'ять разів відповісти на питання «Хто я?» та записати кожну відповідь. Далі всі учасники гри пишуть по п'ять характеристик на кожного члена групи («Хто він / вона?»). У процесі групової дискусії отримані результати обговорюються та обробляються. Наприкінці гри підгрупа готує коротку доповідь про результати.

Орієнтовний перелік питань:

1. Які види ідентичності домінують у відповідях учасників групи щодо «внутрішньої» ідентичності?
2. Які види ідентичності домінують у характеристиках другого типу («Хто він / вона?»).
3. Чи є відмінності в оцінюванні ідентичностей у юнаків та дівчат?
4. Наскільки збігаються (корелюють) «внутрішня» та «зовнішня» ідентичність учасників гри? У чому, на Вашу думку, полягають причини невідповідності (якщо вони були зафіксовані в процесі гри).

Заняття 2. Структура особистості та проблеми соціалізації в теоріях класиків світової психології (заняття проводиться у формі колоквиуму)

Питання до колоквиуму:

З. Фрейд: класичний психоаналіз

1. Чи спостерігали Ви поведінку, що відповідає характеристиці несвідомої мотивації, яку дав З. Фрейд? Опишіть її. Чи можете Ви дати інше пояснення такої поведінки, при цьому не посилаючись на несвідому мотивацію?
2. Чи має в сучасній культурі сенс ідея З. Фрейда про те, що конфлікт на сексуальному ґрунті є для особистості центральним? Як, на Ваш погляд, більш толерантне ставлення суспільства до проявів сексуальності змінює цю проблему?
3. Як би Ви могли пояснити поведінку надмірно пунктуальної та охайної людини, використовуючи певні положення теорії З. Фрейда? Які саме?
4. Перелічіть і поясніть чотири характеристики інстинктів.
5. Яку роль у психічному житті особистості відіграють механізми психологічного захисту, що описав З. Фрейд? Перелічіть основні з них і наведіть приклади.

К. Юнг: аналітична психологія

1. Як Ви вважаєте, чи може несвідоме містити в собі творчий початок? Якщо так, чому вплив несвідомого іноді приводить до творчості, а іноді – до непристосованості?
2. Які спостереження за суспільством (наприклад, події, що повідомляються в новинах) можуть бути пояснені за допомогою юнгівського поняття «Тінь»?
3. Як Ви вважаєте, чи має сенс юнгівська інтерпретація релігійної міфології, крім утвердження цінності самої релігії?
4. Чи допомогло Вам поняття психологічних типів краще пізнати себе чи когось з Вашого оточення?
5. Перелічіть три виміри, що К. Юнг використовував для визначення психологічного типу (психотипу людини). Охарактеризуйте їх.

А. Адлер: індивідуальна психологія

1. Як співвідноситься адлерівський акцент на соціальному аспекті особистісних проблем із проблемами, що виникають сьогодні?
2. Як адлерівське поняття «почуття неповноцінності» «спрацьовує» щодо людей із фізичними вадами?
3. Як Ви гадаєте, чи доречно в сучасному суспільстві використовувати термін А. Адлера «маскулінний протест»?
4. Уявіть, що Ви складаєте тест «Незакінчені речення» для проекту дослідження. Яке питання Ви поставите, щоб оцінити прояви «фіктивного фіналізму» людини?
5. Сучасні західні культури пропагують індивідуалізм. Як може теорія А. Адлера скоригувати проблеми, що породжуються занадто великою увагою людини до самої себе?

К. Хорні: культурно-філософський психоаналіз

1. Подібно до інших дослідників, К. Хорні підкреслює важливість відносин між батьками і дитиною на ранньому етапі життя. Які висновки, що стосуються догляду за дітьми, випливають із цього аналізу? Чи вважаєте Ви виправданою увагу, що приділялася раннім відносинам між батьками і дитиною?
2. К. Хорні описує перфекціонізм критично, стверджуючи, що він може служити захисним механізмом. Чи згодні Ви зі ставленням дослідниці до цього феномена?

3. Як пояснює К. Хорні розбіжності між здоровою і невротичною особистістю з позиції невротичних потреб чи тенденцій?
4. Який тип батьківських настанов у теорії К. Хорні загрожує потребі дитини в безпеці чи послаблює? Чи вважаєте Ви, що більшість сучасних батьків із розумінням ставляться до потреби своїх дітей у безпеці?
5. Проаналізуйте роль культури в детермінації індивідуального розвитку особистості. Що К. Хорні називає найважливішим конфліктом свого часу?

Е. Фромм: гуманістична теорія особистості

1. Який конфлікт, на думку Е. Фромма, є основною мотиваційною силою в житті людей? Опишіть п'ять основних екзистенціальних потреб людини.
2. Чи погоджуєтесь Ви з думкою Е. Фромма про те, що більшість людей сьогодні насолоджуються значною волею й автономією, але розплачуються за це самотністю, відсутністю почуття безпеки й відчуженістю?
3. Чи вважаєте Ви, що «ринкова орієнтація» характеру є домінуючим типом особистості в нашому суспільстві? Якщо ні, то яка чи які орієнтації характеру, на Вашу думку, найбільш поширені сьогодні? Аргументуйте Вашу позицію.
4. Порівняйте і вкажіть розбіжності в поглядах Е. Еріксона, Е. Фромма та К. Хорні щодо впливу подій раннього дитинства на формування структури особистості.
5. Як Е. Фромм характеризує людську агресію, її причини та прояви?

Г. Олпорт: теорія особистісних рис (диспозиційна теорія)

1. Як Г. Олпорт визначає особистість? Поясніть значення цього визначення для розвитку теорії особистості.
2. З яких джерел беруться докази наявності тих чи інших рис? Обговоріть, зокрема, олпортівський аналіз цінностей.
3. Згадайте яку-небудь людину, яку Ви добре знаєте, і перелічіть її сутнісно важливі індивідуальні характеристики. Чи є ці характеристики тим, що Г. Олпорт називав «центральною диспозицією»? Наскільки ефективною, на Ваш погляд, може вважатися концепція кардинальних диспозицій для опису особистості повсякденною, розмовною мовою.
4. Перелічіть ті риси особистості, які Ви вважаєте своїми власними основними рисами. Чи повністю цей список репрезентує Ваше власне інтуїтивне почуття індивідуальності (Ваше суб'єктивне відчуття того, ким Ви є як цілісна особистість)? Чи Ви також вважаєте корисною концепцію пропріуму для повного опису Вашої індивідуальності? Що конкретно додає концепція пропріуму для повного опису Вашої індивідуальності? Чого не вистачає у Вашому списку індивідуальних рис?
5. Що Ви думаєте про концепцію «функціональної автономії»? Чи можуть люди насправді розірвати свої мотиваційні зв'язки з минулим, чи ця концепція є черговою «теоретичною ілюзією»?

Ф. Скіннер: радикальний біхевіоризм

1. Узагальніть основні принципи оперантного обумовлення. Як підкріплення, покарання та згасання впливають на частоту реагування?
2. Поясніть розходження між позитивним підкріпленням, негативним підкріпленням і покаранням.
3. Що б Ви зробили, якби збиралися застосувати принципи оперантного обумовлення для поліпшення якогось аспекту життя? Опишіть моделі поведінки, які Вам хотілося б змінити, та стимули, що могли б наблизити Вас до цієї мети.
4. Уявіть, що в експерименті з використанням незнайомої ситуації спостерігач стежить за немовлятами та їхніми матерями. Що міг би спостерігати біхевіорист,

звертаючи увагу і на поведінку матері, і на поведінку дитини? Як це мало б допомогти розумінню розвитку особистості немовляти?

5. Чи доводилося Вам спостерігати застосування оперантного обумовлення в освіті? Якщо ні, то як би Ви запропонували його використовувати?

Дж. Доллард і Н. Міллер: психоаналітична теорія навчання

1. Прокоментуйте ідею Долларда та Міллера про те, що у вивченні особистості можна враховувати соціально-культурні фактори – такі, наприклад, як соціальний клас. Назвіть деякі культурні фактори, що, на Ваш погляд, необхідно обов'язково враховувати. Як ці фактори впливають на особистість?
2. Використовуючи концепцію ієрархії реакцій і результируючої ієрархії, проаналізуйте навчання, що відбувається, коли студент, який «провалився» на першому іспиті, вирішує підготуватися до перезаліку не з друзями, а наодинці, у бібліотеці.
3. Двоє друзів одягаються практично однаково. Як Ви гадаєте, який психологічний феномен проявляється у цьому випадку: аналогічна поведінка, копіювання чи погоджена залежна поведінка?
4. Використовуючи поняття градієнта наближення і градієнта уникання, проаналізуйте конфлікт, що є в житті дорослої людини, яка переживає двоїсті почуття при відвідуванні будинку, у якому вона провела своє дитинство.
5. Чим будуть відрізнятися діти, яких годували за розкладом, від дітей, яких годували на їхню вимогу?

А. Бандура: когнітивне соціальне навчання

1. Чи вважаєте Ви, що за допомогою теорії соціально-когнітивного навчання можна описати найважливіші особистісні характеристики? Чи не вважаєте Ви, що ця теорія занадто сфокусована на пізнанні?
2. Як Ви гадаєте компетенції та очікування є причинами поведінки чи її наслідками?
3. Чи вважаєте Ви, що насильство, яке тиражується засобами масової інформації, сприяє поширенню агресії в суспільстві? Якщо так, чи існують засоби зменшення цього негативного впливу?
4. З урахуванням процесів, що відбуваються у навченні через спостереження, поясніть, чому іноді на людей впливають не бажані, а небажані моделі?
5. Як родина та школа впливають на дитяче почуття самоефективності? Що б Ви порадили у зв'язку з цим батькам та вихователям-педагогам?

К. Роджерс: феноменологічна теорія особистості

1. Поясніть, що мав на увазі К. Роджерс під «тенденцією актуалізації»?
2. Обговоріть ідею Роджерса про одвічну доброту людей і критику, яку породив цей оптимізм.
3. Обговоріть ставлення Роджерса до суб'єктивного переживання.
4. Поясніть, як Роджерс використовував концепцію «Я» для розуміння особистісного росту.
5. Чи вважаєте Ви за можливе зменшити напругу політичних конфліктів за допомогою груп зустрічей чи інших терапевтичних технік? Чи це припущення свідчить про політичну наївність?

А. Маслоу: гуманістична психологія та ієрархія потреб

1. Серед 3000 студентів А. Маслоу знайшов тільки одного, який самоактуалізувався. Скільки, на Ваш погляд, їх було б сьогодні – менше, більше чи стільки ж, якщо врахувати зміни в студентській популяції (наприклад, те, що все більше студентів прагнуть до отримання другої вищої освіти, сплячуть за навчання тощо).

2. Обговоріть значення висновків, що випливають з теорії А. Маслоу, для сучасного суспільства. Чи є в ньому фактори (наприклад, бідність чи злочинність), які можна інтерпретувати з позиції дефіцитарної мотивації?
3. А. Маслоу вважав, що сексуальність є почасти фізіологічною потребою, а почасти – потребою в приналежності. Чи релевантні інші рівні в ієрархії потреб для розуміння сексуальності в умовах сучасного суспільства? Поясніть свою точку зору.
4. Поясніть, що мав на увазі А. Маслоу під креативністю як характеристикою самоактуалізованої людини. Чим ця характеристика відрізняється від характеристики музичного чи художнього обдарування?

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Заняття 1. Малі соціальні групи

Питання для обговорення:

1. Теоретико-методологічні проблеми вивчення малих груп: історія та сучасний стан.
2. Динамічні процеси в малих групах.
3. Проблеми керівництва малою групою.

Практичні завдання:

Завдання 1. Ознайомтеся з класифікацією груп (за Г. М. Андрєєвою), що наведена нижче, дайте кожній з них характеристику та наведіть по одному прикладу на кожен різновид груп:

- умовна;
- реальна;
- лабораторна;
- формальна;
- неформальна;
- природна;
- велика;
- мала;
- дифузна;
- номінальна;
- колектив;
- професійна;
- референтна (у тому числі позитивна, негативна, нормативна, порівняльна, соціально-порівняльна).

Завдання 2. Ознайомтеся з таким визначенням колективу: «Колектив – група людей, які об'єднані спільними цілями і задачами і які досягли в процесі соціально–цінної спільної діяльності високого рівня розвитку» (Краткий психологический словарь / Сост. Л. А. Карпенко; Под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. Ростов-н/Д., 1998. С. 160).

Чи можна застосувати це визначення, наприклад, для характеристики організованої банди, що давно існує? Як вирішити певне протиріччя, що виникає за таких умов, адже за рівнем внутрішньогрупових зв'язків вона те ж саме, що колектив, але за соціальною спрямованістю, спільною діяльністю її членів протилежна йому? До якого різновиду малої групи ви віднесли б подібні групи антисоціальної спрямованості?

Завдання 3. На прикладі студентської групи (екіпажа космонавтів, дружньої компанії) опишіть і проаналізуйте структуру малої групи, функції групових норм, що існують у подібних об'єднаннях людей.

Завдання 4. Назвіть основні фактори, за умов існування яких група скоріше схиляється до введення надалі ролі лідера, ніж до того, щоб при відсутності лідера досягти мети й однаковою мірою скористатися результатами.

Завдання 5. Наведіть приклад соціальних лінощів, соціальної фасилітації та соціальної компенсації. Дайте пояснення можливих причин виникнення таких феноменів.

Завдання 6. Чи може одна і та ж сама група бути одночасно віднесена до референтної, професійної, великої, природної, соціальної, неформальної, номінальної. Якщо так, то обґрунтуйте свою відповідь. Якщо ні, то яку (які) з названих груп треба виключити з наведеного переліку?

Завдання 7. Р. Берон та ін. (1993) вивчали розбіжності між «соціальними лінощами», які викликані неможливістю врахувати внесок кожного, та «паразитизмом», коли людина вважає, що не обов'язково робити свій внесок. Поясніть, як Діл і Штребе досліджували соціальні лінощі. Як би Ви досліджували «паразитизм» під час «мозкового штурму»? (Має сенс звернутися до книги «Перспективи соціальної психології» / Пер. с англ. М., Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. С. 453-462).

Завдання 8. Як ми можемо пояснити, чому піддослідні в експериментах Стенлі Мілграма були такими слухняними та залежними? Поясніть, як соціальний тиск, дію якого було встановлено в дослідженнях конформізму, можна розуміти в термінах інформативного впливу, а також у термінах нормативного впливу.

Завдання 9. Обговоріть, чому в критичних ситуаціях так часто виникає потреба в централізованому керівництві. Які наслідки передбачаються в таких випадках для членів групи, що розташовані на периферії групової структури?

Заняття 2. Великі соціальні групи

Питання для обговорення:

1. У чому принципова психологічна відмінність між великою та малою групою?
2. Назвіть основні риси масових суспільств за характеристиками, наданими Т. Шибутані. Запропонуйте декілька найбільш актуальних, на Ваш погляд, тем для досліджень масових суспільств під кутом зору сучасної соціальної психології.
3. Проблема структури психології великих соціальних груп.
4. Сутнісні характеристики етнічних груп: національний характер чи ментальність?

РОЗДІЛ 4. СПІЛКУВАННЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

Заняття 1. Специфіка та структура спілкування як соціально-психологічного процесу

Питання для обговорення:

1. Основні структурні компоненти спілкування.
2. Помилки першого сприйняття та шляхи їх подолання.
3. Соціально-психологічні механізми та ефекти спілкування.

Практичні завдання:

Завдання 1. Спробуйте розв'язати такі психологічні задачі:

1. Дванадцять бурлак мовчки тягнуть баржу. Спілкування це чи ні? Якщо так, то до якого різновиду його можна віднести?
2. Мати колисає місячне немовля. Спілкування це чи ні?
3. Глядач дивиться по телевізору балетний спектакль. Спілкування це чи ні? Якщо так, то в чому в цій ситуації полягає обмін інформацією?
4. Лектор читає лекцію в режимі монологу, аудиторія при цьому не ставить питань, не подає жодної репліки, не записує, але слухає, а чи чує, чи розуміє — сказати важко. Чи можна це вважати спілкуванням між лектором і аудиторією?

Завдання 2. У літературі розрізняють пряме і непряме спілкування, безпосереднє й опосередковане (через письмові чи технічні засоби), міжособистісне та масове. Поверніться до задач (завдання № 1) і спробуйте відповісти знову: чи можна вважати задачу № 3 такою, що описує опосередковане спілкування? Якщо так, то де в цьому випадку обмін інформацією?

А до якого виду можна віднести дії бурлаків: до непрямого спілкування через відчуття руху баржі чи обміну діяльностями в безпосередньому спілкуванні?

Завдання 3. До функцій спілкування дослідники найчастіше відносять такі:

1) об'єднувальна; 2) формуюча; 3) «підтверджуюча»; 4) міжособистісна (організація та підтримання взаємин між індивідами); 5) внутрішньоособистісна (діалог із самим собою).

Наведіть приклади, до чого може призвести невиконання цих функцій. Приклад недотримання об'єднувальної функції — біблійна легенда про невдале будівництво Вавилонської вежі (Вавилонське стовпотворіння) тощо.

Завдання 4. Психологія націй (етносів, народностей) — існуюча в реальності система почуттів, настроїв, думок, традицій, звичаїв, сподівань тощо, які відрізняють одну націю чи народність від іншої, а також особливості її мови та культури, господарського та побутового укладу.

Для чого, з якою метою у практичній діяльності людини необхідне вивчення, знання й урахування національної психології? Чи потрібне спеціальне вивчення психології корінної нації керівником (вихователем, організатором, менеджером, психологом тощо) — представником цієї ж нації (наприклад, українцю, що працює з українцями, вивчати українську національну психологію)? Чи може нормальне (ефективне) спілкування у такому випадку відбуватися «автоматично»?

Завдання 5. Згадайте історію життя та злочинів героя роману Патріка Зюскінда «Парфумер» та спробуйте відповісти на наступні питання, аргументуючи свої відповіді:

1. Що, на Вашу думку, в цій історії є художньою вигадкою письменника, а що може бути пояснене з точки зору сучасної науки, в тому числі – психологією?
2. Дія якого з ефектів міжособистісного сприйняття описана в романі?
3. Які події з життя героя, на Ваш погляд, визначили специфічні риси його особистості та поведінки?
4. За яких характеристик макро- та мікросередовища соціалізації Жана-Батиста Гренуя риси його особистості могли б бути принципово іншими?

Заняття 2. Засоби соціально-психологічного впливу в процесі спілкування

Питання для обговорення:

1. Історія виникнення та основні види соціально-психологічного впливу.
2. Практичні проблеми та етичні аспекти використання засобів соціально-психологічного впливу.

Практичні завдання:

Завдання 1. Прочитайте уривок з роману Дж.Оруелла «1984» та визначте, які методи соціально-психологічного впливу описані в ньому.

«В этот момент О'Брайен взглянул на часы, увидел, что уже почти одиннадцать ноль-ноль, и, видимо, решил остаться в Историческом Отделе до конца Двухминутки Ненависти. Он сел в том же ряду, что и Уинстон, через два стула от него. Между ними оказалась маленькая рыжеволосая женщина, которая работала в соседней с Уинстоном кабинке...

...И тут же из монитора вырвался отвратительный скрипучий голос, как будто пустили какую-то чудовищную машину, забыв ее смазать. От этих звуков хотелось скрежетать зубами и дыбом вставали волосы. Ненависть началась...

На экране, как и всегда, вспыхнуло лицо Эммануила Гольдштейна, главного Врага Народа. Кто-то зашикал. Маленькая рыжеватая женщина вскрикнула с ужасом и отвращением...

Программы Двухминутки Ненависти каждый день менялись, но в каждой главную роль играл Гольдштейн. Он был самым большим предателем, первым, кто запятнал чистоту Партии...

Грудь Уинстона сжималась. Он никогда не мог без мучительных переживаний видеть лицо Гольдштейна...

Не прошло и тридцати секунд с начала Двухминутки Ненависти, а половина сидящих в холле была уже не в силах сдерживать себя. Послышались бешеные выкрики. На самодовольное овечьё лицо на экране и пугающую силу евразийской армии нельзя было смотреть спокойно. При одной мысли о Гольдштейне человек испытывал произвольный страх и гнев...

Ко второй минуте ненависть походила уже на всеобщее бешенство. Люди вскакивали и снова садились, стараясь перекричать блеющий с экрана голос. Маленькая рыжеватая женщина покраснела и хватала ртом воздух, словно выброшенная на берег рыба... Уинстон поймал себя на том, что и он кричит вместе со всеми и яростно бьет каблуком по перекладине стула. Самое страшное в Двухминутке Ненависти заключалось не в том, что каждый должен был притворяться, совсем напротив – в том, что невозможно было уклониться от участия. Через тридцать секунд уже не надо было притворяться. Пароксизм страха и мстительности, желание убивать, мучить, бить по лицу кувалдой, как электрический ток, проходили сквозь всех присутствующих, превращая каждого помимо его воли в гримасничающего, вопящего безумца...

Ненависть достигла своего пика. ...На экране появилась фигура евразийского солдата. Огромный и страшный, он шел на вас... Кто-то в первом ряду инстинктивно отпрянул назад. Но тут же раздался вздох облегчения: фигура врага растаяла, и на экране возникло лицо Большого Брата, ...полное силы и непостижимого спокойствия...

Маленькая рыжеватая женщина вскочила и перевесилась через спинку стула, стоявшего впереди нее. «Мой спаситель!» – шептала она дрожащими губами и протягивала руки к экрану, а потом закрыла лицо руками. Кажется, она молилась.

И тут все принялись медленно, самозабвенно, мерно скандировать: «Б-Б!.. Б-Б!.. Б-Б!». Очень медленно, снова и снова, с продолжительной паузой между первым и вторым «Б». Мрачные приглушенные звуки странным образом напоминали голоса дикарей, и

казалось, за ними можна различить топот босых ног и ритмы тамтама... Этот рефрен часто звучал в минуты больших потрясений. Отчасти это было гимном, воспевавшим мудрость и величие Большого Брата, но в гораздо большей степени напоминал самогипноз, преднамеренное отключение сознания посредством такого ритмического шума. Все застыло внутри Унстона. Во время Двухминутки Ненависти он не мог не впасть в общее умопомрачение, но этот получеловеческий стон «Б-Б!» всегда приводил его в ужас».

Завдання 2. Проаналізуйте будь-який загальновідомий телевізійний рекламний ролик з точки зору використання в ньому охарактеризованих на практичному занятті методів соціально-психологічного впливу:

1. Чи поєднуються в ньому різні методи? Які саме?
2. Який вплив, на Вашу думку, має на телеглядачів особистість героя (героїв) цього рекламного продукту?
3. Чи можна назвати, на Вашу думку, цю рекламну продукцію вдалою (такою, що бути впливати на поведінку споживачів, визначати їхній вибір тощо)?

Завдання 3. Ваша мета – аналіз інформації про те, як, звертаючись до людей, можна впливати на їхні переконання, зокрема, за допомогою телевізійної реклами (Див.: Пайнс Э., Маслач К. Практикум по социальной психологии. СПб.: «Питер», 2000. С. 104-105). Для цього Вам необхідно буде переглянути протягом, наприклад, кількох годин певну кількість рекламних роликів, фіксуючи результати свого спостереження в таблиці, зразок якої наведено нижче.

Рекламний ролик	Товар (послуга), що рекламується	Основні дійові особи, які рекламують товар (послугу)	Типи звернень, що спрямовані на переконання глядача
1			
2			
3			
4			
5			
...			
15			

Рекомендації. По-перше, запишіть, що саме пропонується в рекламі. По-друге, охарактеризуйте дійову особу, яка пропонує товар (послугу), для чого вкажіть, зокрема, її стать, вік, соціальний статус тощо. По-третє, спробуйте визначити, до якого типу належать звернення, спрямовані на переконання глядача. Наприклад, рекламні ролики можуть експлуатувати бажання людини бути популярною та багатою, мати привабливу зовнішність і подобатися іншим, легко спілкуватися, мати багато друзів і міцне здоров'я тощо. Треба пам'ятати, що реклама переконує не лише за допомогою слів, якими супроводжується реклама (вербальний вплив), а й шляхом візуального пред'явлення товару.

Коли всі студенти виконують індивідуальні завдання, починайте порівняльний аналіз результатів, отриманих у Вашій групі в цілому. Спробуйте відповісти, наприклад, на такі питання:

1. Чи можна стверджувати, що певний тип звернень переважав над іншими? Якщо так, то яку конкретну назву можна йому дати?
2. Чи враховувались у зверненнях цього типу особливості потенційної аудиторії, наприклад, її гендерні, вікові або освітні характеристики?
3. Які методи соціально-психологічного впливу використовувались у проаналізованих Вами рекламних роликах?

4. Які з виділених Вами типів рекламних звернень, на Ваш погляд, є найбільш ефективними з точки зору впливу на аудиторію? За рахунок чого?

ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ «СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ»

Основна література

1. Варій М. Й. Соціальна психіка нації. Львів : СПОЛОМ, 2002. 184 с.
2. Волянська О. В., Ніколаєвська А. М. Соціальна психологія : навч. посіб. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. 160 с.
3. Волянська О. В., Ніколаєвська А. М. Соціальна психологія : навч. посіб. Київ : Знання, 2008. 275 с. (Вища освіта ХХІ століття).
4. Волянська О. В., Коробкіна Т.В., Ніколаєвська А. М. Соціальна психологія : навч. посіб. 3-є видання, доповнене. Харків : ХНУРЕ, 2012. 220 с.
5. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник: У 2 кн. - Кн. 1 Соціальна психологія особистості та спілкування. Кн. 2 – Соціальна психологія груп. Прикладна психологія. Київ : Либідь, 2010.
6. Основи соціальної психології : підруч. для закл. вищ. освіти / П. П. Горностай, П. І. Бублик, М. О. Литвин, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Н. В. Хазратова ; за ред. чл.-кор. НАПН України М. М. Слюсаревського ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. Київ : Талком, 2018. 578 с. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/Osnovy-socpsych.pdf>
7. Скворчевська Є. Л. Прокрастинація як типова соціально-психологічна проблема. *Практична психологія та соціальна робота*. Вип. 1 (51). 2020. С. 165-177.
8. Соціальна психологія : навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра / Н. Ю. Воляннюк, Г. В. Ложкін, О. В. Винославська, І. О. Блохіна, М. О. Кононець, О. В. Москаленко, О. І. Боковець, Б. В. Андрійцев ; КПП ім. Ігоря Сікорського. Київ : КПП ім. Ігоря Сікорського, 2019. 254 с. URL: <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/27765/1/Social-psychology.pdf>
9. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Київ : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2018. 160 с.
10. Фройд З. Вступ до психоаналізу. Нові висновки. Київ : Навчальна книга - Богдан, 2021. 552 с.
11. Фройд З. Тлумачення сновидінь. Харків : Фоліо, 2019. 608 с.
12. Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме. Київ : Астролябія, 2018. 608 с.
13. Юнг К. Г. АІОН. Нариси щодо символіки Самості. Київ : Астролябія, 2016. 432 с.

Допоміжна література

1. Берн Е. Ігри, у які грають люди. Пер с англ. Київ : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2022. 256 с.
2. Гримич М. Два виміри національного характеру. *Наука і суспільство*. 1991. № 8. С.207-301.
3. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика: Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення. Київ : Либідь, 2002. 447 с.
4. Зюскінд П. Запахи, або Історія одного вбивці (Парфуми). URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=123>.
5. Карпа І. Фройд би плакав. Харків : Фоліо, 2007. 238 с.
6. Козлова О.А. Соціальна психологія особистості та спілкування : практикум для студентів спеціальності 6.030101 «Соціологія». Харків : НТУ «ХПІ», 2017. 172 с.

7. Мід Дж. Голосовий жест і значимий символ. *Дух, Самість і Суспільство*. Київ, 2000. С. 54-67.
8. Орвелл Дж. 1984. Пер. с англ. Київ : Видавництво Жупанського, 2015. 312 с.
9. Павлюк С. Особливості та динаміка сучасного процесу етнічної самоідентифікації українців: до питання теорії етносу. *Слово і час*. 2002. № 6. С. 3-7.
10. Савенко С. О. Проблеми психологічної захищеності суспільства від впливу медіа-реклами. URL: <https://ispp.org.ua/2020/05/25/savenko-s-o-problemi-psixologichno%97-zaxishhennosti-suspilstva-vid-vplivu-media-reklami/>
11. Семеніхіна Г. В. Соціально-психологічні чинники вибору шлюбного партнера та вступу молоді у шлюб. URL: <https://ispp.org.ua/2020/05/25/syemyenixina-g-v-socialno-psixologichni-chinniki-viboru-shlyubnogo-partnera-ta-vstupu-molodi-u-shlyub/>